

עמית מנדלסון

מכון דש"א, מוזיאון הטבע ע"ש
שטיינהרדט, אוניברסיטת תל אביב

אמיר פרלברג

מכון דש"א, מוזיאון הטבע ע"ש
שטיינהרדט, אוניברסיטת תל אביב

אורי רמון

מכון דש"א, מוזיאון הטבע ע"ש
שטיינהרדט, אוניברסיטת תל אביב

עומרי שליו

מחלקת אקולוגיה, אגף הייעור, קק"ל

ציטוט מומלץ

מנדלסון ע, פרלברג א, רמון א ושליו
ע. 2024. שיקום אקולוגי מבוסס
מידע: התבססות על סקרי טבע ונוף
קיימים לתיאור מצב חבל אשכול
לפני המלחמה – לאן נרצה לחזור?
אקולוגיה וסביבה 15(1).

ברכת חוף יד אנ"ק. הברכה נמצאת ביערות בארי, במרחק 600 מ' מגבול רצועת עזה. כיום זוהי בריכת החוף הדרומית-מערבית ביותר במישור החוף. סמוך מאוד לברכה התרחש בשבעה באוקטובר הקרב על מוצב פנה | צילום: עמית מנדלסון

שיקום אקולוגי מבוסס מידע: התבססות על סקרי טבע ונוף קיימים לתיאור מצב חבל אשכול לפני המלחמה – לאן נרצה לחזור?

[בקצרה](#)

גיליון אביב 2024 / כרך 15(1) / שיקום ופיתוח בר-קיימא של הנגב 16 באפריל, 2024
הנגב המערבי מאופיין בפסיפס המערבי

מרשים של ערכי טבע, נוף ומורשת לצד מרחבים חקלאיים גדולים, כמו גם במעבר הדרגתי מצפון לדרום וממערב למזרח, ממישור החוף הים תיכוני לנגב הצחיח למחצה. בחבל ארץ זה, על פני שטח קטן יחסית, נמצאות מספר [יחידות אקולוגיות הנמצאות בסיכון](#) – חולות פנימיים (חולות עגור), חולות חוף, בתרונות לס, רכסי הכורכר הדרומיים ביותר בארץ וערוצי נחלים רחבים המשלבים מקטעים של בתי גידול לחים (נחלי שקמה, גרר ובשור). לצד בתי הגידול הטבעיים יש במרחב מגוון שטחים חקלאיים, יערות נטועים ואתרי מורשת, ובהם בורות מים עתיקים, שרידי התיישבות עבר ועשרות יישובים כפריים.

בשנת 2021 השלים מכון דש"א שני סקרי טבע, נוף ומורשת במועצה האזורית אשכול וביערות בארי, בעריכת עומרי שליו¹.² הסקרים מכסים שטח של כ-800 קמ"ר, הצמוד לשני שלישים מאורך גבול הרצועה. הסקרים נועדו לשמש מסד נתונים מרחבי, ובפרט למועצה האזורית אשכול, שנמצאה אז בתהליך עריכת תוכנית מתאר כוללנית. מטרת הסקרים הייתה לגבש תמונת מצב כוללת על אודות ערכי הטבע, הנוף והמורשת שבאזור, ובכלל זאת לספק מיפוי רציף של כלל תצורות הצומח וטיפוסי הצומח בשטחים הטבעיים והמיוערים שבתחום הסקר, להגדיר יחידות נוף ואת ערכיותן הנופית-תרבותית, כמו גם לאתר ערכי מורשת ולבחון את מצבם הנוכחי. נתוני הסקר מאפשרים למקבלי ההחלטות לבצע תכנון וניהול מרחבי תוך שמירה על ערכי טבע, נוף ומורשת.

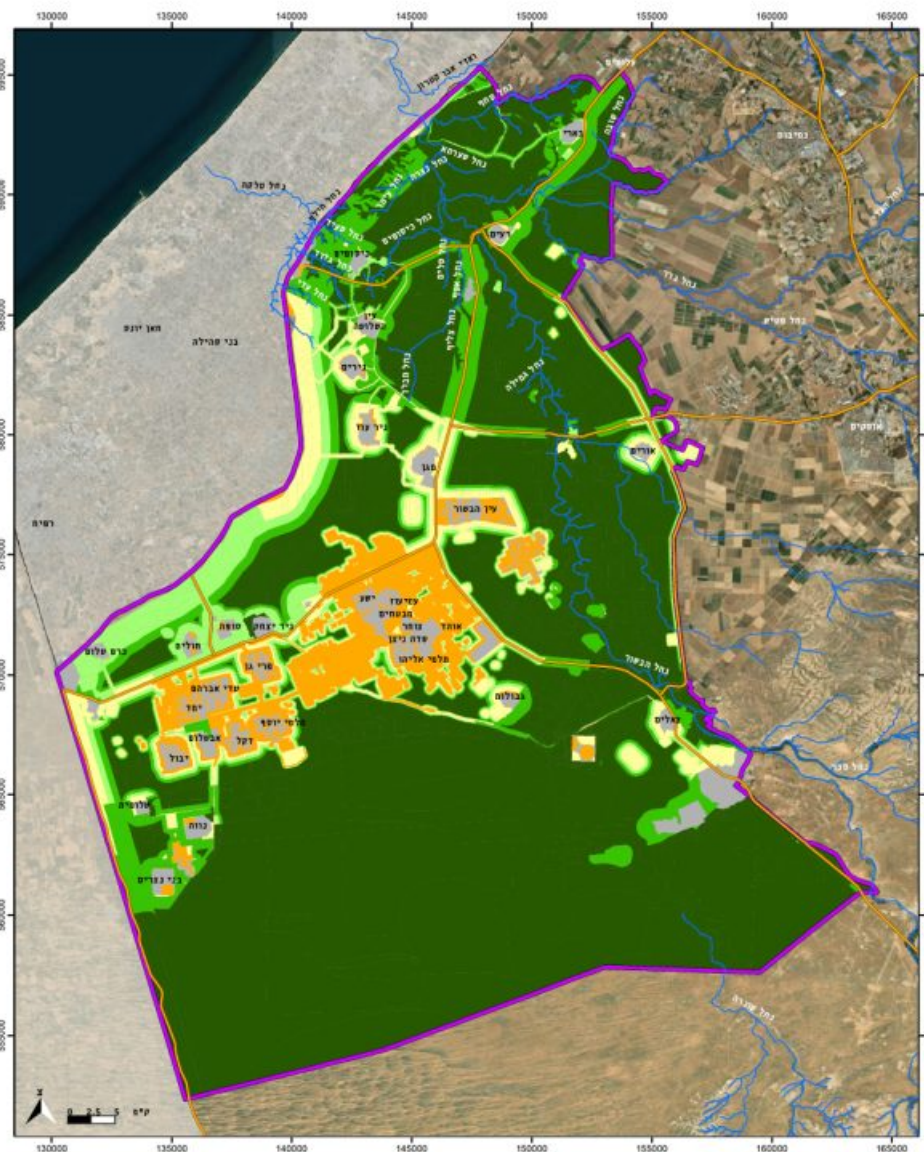
מרבד כלניות אדומות ביער שוקדה. ב-20 השנים האחרונות מרבדי הכלניות הם אחד מהסמלים התיירותיים הבולטים ביותר של הנגב המערבי | צילום: עמית מנדלסון
בחבל אשכול זוהו שלושה **מכלולים נופיים** חשובים במיוחד, חולות עגור-צאלים בדרום, בתרונות נחל בשור במרכז ופסיפס השדות והיערות במרחב בארי-כיסופים. המוקדים האלה מהווים אטרקציה מרכזית למטיילים במרחב, ונמצאים בחפיפה גבוהה למדי לשטחי ליבה ברצף השטחים הפתוחים במרחב ([איור 1](#)).

מבחינה **ארכאולוגית-היסטורית** יש במרחב מספר תילים ארכאולוגיים מרכזיים, בעיקר לאורך נחל בשור, וכן בית כנסת עתיק בחורבת מעון ומספר כנסיות ביזנטיות. אתרים נוספים נחפרו בעבר ונהרסו, או שהם מכוסים כיום. באזור החקלאי הפתוח השתמרו כ-135 בורות מים עתיקים, שדופנו וטווחו לצורך אגירת מים, כמו גם מספר בארות עמוקות. רבים מהבורות נמצאים בתהליכי הרס מתקדמים בשל בליה טבעית ופעילות חקלאית אינטנסיבית. ישנם גם אתרי התיישבות בעת החדשה (יהודית ובדואית), שחלק מהם (כגון גבולות, בארי ונירים) הועתקו ממקומם המקורי לאחר מלחמת העצמאות.

בהיבט של **נופי תרבות** בולטות במרחב שדרות עצים רבות. חלק מהן ניטעו עוד בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט כחלק מהתיישבות הבדואים, ואחרות במהלך השנים לאורך הכבישים כדי להסתיר את התנועה החשופה לגבול הרצועה ('ייעור ביטחוני').

איור 1. הערכיות הכוללת (אקולוגית ומרחבית) של שטחי המועצה האזורית אשכול

ערכיות כוללת חושבה על-ידי שילוב בין הערכיות האקולוגית (בוטנית, זואולוגית וחקלאית) לערכיות המרחבית (רצף שטחים פתוחים ומסדרונות אקולוגיים). המפה הופקה ב-1.10.2020, על-ידי יחידת הממ"ג של מכון דש"א, מוזיאון הטבע ע"ש שטיינהרדט, אוניברסיטת תל-אביב.

ערכיות	ערכיות אקולוגית משולבת					ערכיות כוללת
	מרבית	גבוהה מאוד	גבוהה	בינונית	נמוכה	ערכיות מרחבית
ערכיות מרבית	5	4	3	2	1	נמוכה
ערכיות גבוהה מאוד	5	4	3	2	2	בינונית
ערכיות גבוהה	5	4	3	3	3	גבוהה
ערכיות בינונית	5	4	4	4	4	גבוהה מאוד
ערכיות נמוכה	5	5	5	5	5	מרבית

איור 1

הערכיות הכוללת (אקולוגית ומרחבית) של שטחי המועצה האזורית אשכול

ערכיות כוללת חושבה על-ידי שילוב בין הערכיות האקולוגית (בוטנית, זואולוגית וחקלאית), לערכיות המרחבית (רצף שטחים פתוחים ומסדרונות אקולוגיים). המפה הופקה ב-1.10.2020, על-ידי יחידת הממ"ג של מכון דש"א, מוזיאון הטבע ע"ש שטיינהרדט, אוניברסיטת תל-אביב.

קבוצת צבאים בשדות יישובי חבל שלום (ממערב לאנדרטת אוגדת הפלדה). הרצועה החקלאית הצרה שבין היישובים האלה לגבול מצרים, והמשכה הצפוני לאורך גבול הרצועה, מהווה מסדרון אקולוגי המקשר בין חולות חלוצה ובין מכלול השמורות והיערות באזור בארי | צילום: עמית מנדלסון

המרחב הוא **אזור מעבר** בין אזור ים תיכוני בצפון לאזור מדברי בדרום, ועל כן יש בו מפגשים בין צמחים ובעלי חיים ים תיכוניים (בגבול תפוצתם הדרומי) למקביליהם המדבריים (בגבול תפוצתם הצפונית). אוכלוסיות בגבול התפוצה ניחנות במאפיינים גנטיים ייחודיים שחשוב לשמר, בייחוד בהתייחס לתהליכי שינוי האקלים הנוכחיים^[3]. בשל עיבוד חקלאי אינטנסיבי **החי והצומח** מתרכזים במשארים שנותרו לא מעובדים – יערות נטועים, בתרונות ושטחים טבעיים מעטים. השטחים החקלאיים משמשים אזורים לשיחור מזון ולציד, כמו גם צירי תנועה בין שטחים טבעיים, בעוד שהשטחים הטבעיים משמשים אזורים רבייה. בייחוד ראוי לציון המפגש בין צבי הנגב (*Gazella dorcas*) לצבי הישראלי (*Gazella gazella gazella*) – שניהם בגבול התפוצה שלהם. בעל חיים ייחודי נוסף באזור הוא סמור משויש (*Vormela peregusna*), המצליח עדיין לשרוד במרחבים החקלאיים. בהיבט הבוטני, **נוף הצומח הטבעי** משתנה מחורש מפותח לאורך אפיק הבשור, לבתה מדברית דלילה במישורי הלס, עם עצים בודדים של שיטה סלילנית (*Acacia raddiana*) הנמצאת כאן בקרבת גבול תפוצתה הצפונית. אזור זה מהווה גם את גבול תפוצתו הצפונית של אירוס הנגב (*Iris mariae*), שהוא מין בסכנת הכחדה, האנדמי לחולות צפון-מערב הנגב ונמצא גם מעט בסיני.

פריחת אירוס הנגב בשדות קיבוץ ניר יצחק. זו אחת האוכלוסיות הצפוניות ביותר בישראל של המין, שתפוצתו העולמית מוגבלת לחולות הנגב המערבי (ומעט בצפון סיני) | צילום: עמית מנדלסון

לצד דחיקת מיני הבר, החקלאות האינטנסיבית גם מייצרת **פסולת חקלאית** משמעותית, בעיקר באזורי החממות. חלק מהפסולת החקלאית מושלך באתרים לא מוסדרים בשולי השדות ומהווה מפגע נופי וסביבתי. נוסף על כך, שימוש נרחב בחומרי הדברה מביא לפגיעה ישירה ועקיפה במגוון הביולוגי בשטחים טבעיים הגובלים במרחב החקלאי, כולל הרעלות משניות.

הפעילות הביטחונית המתמשכת לאורך הגבול מהווה אף היא אתגר מיוחד בשימור המרחב ובניהולו. מחד גיסא, שטחים נרחבים בקרבת הגבול הפכו לאזורי ביצורים ועבודות עפר עוד לפני השבעה באוקטובר, ומאידך גיסא, מגבלות בנייה ופיתוח ומיעוט תנועה אזורית באזור הגבול הפכו את השטח למסדרון אקולוגי חשוב המקשר בין חולות עגור לפסיפס יערות בארי-כיסופים.

אירועי החודשים האחרונים הפכו את שיקום הנגב המערבי למשימה לאומית. יש לשאוף לכך שהפיתוח הצפוי במרחב יביא בחשבון את הנכסים הטבעיים והתרבותיים הייחודיים לאזור, ויאפשר שיקום אקולוגי וסביבתי של שטחים שנפגעו בפעילות צבאית ואזרחית.

מקורות

1. שליו ע, בן-נתן ד, מנדלסון ע ואחרים. 2021. [חבל אשכול. סקר, ניתוח והערכה של טבע, נוף ומורשת האדם](#). מכון דש"א – דמותה של ארץ, אוניברסיטת תל אביב.
2. שליו ע, בן-נתן ד, מנדלסון ע ואחרים. 2021. [יערות בארי. סקר, ניתוח והערכה של טבע, פנאי, נופש, טיילות ומורשת האדם](#). מכון דש"א – דמותה של ארץ, אוניברסיטת תל אביב.
3. גבאי ע, שטרנברג מ, אנג'ל ד ואחרים. 2014. [האיזמים על המגוון הביולוגי בישראל בעידן של שינוי אקלים – קריאה להקמת מרכז לאומי לחקר שינוי האקלים בישראל](#). [אקולוגיה וסביבה](#) 5(2): 161–171.

